

فصلنامه آینده پژوهی شهری

دوره ۱، شماره ۱، تابستان ۱۴۰۰

صص: ۵۳-۳۸

ارزیابی قابلیت‌ها و چالش‌های توسعه کالبدی - فضایی شهر مذهبی (مطالعه موردی: شهر کربلا در دوره معاصر)

سهیلا فتح‌علی، گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

مسعود علی‌مردانی^۱، گروه شهرسازی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران.

علیرضا استعلاجی، گروه جغرافیا، واحد یادگار امام (ره)، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

سعید پیری، گروه معماری، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۰۵

چکیده

شهر از نظر کالبدی-فضایی با هدف ایجاد محیطی با هویت زیبا، مانوس و خوانا رشد می‌کند. در شهرهای مذهبی علاوه بر این اهداف، با رویکرد ارائه خدمات به زائرین و گردشگران مذهبی، در رشد اقتصادی شهر مؤثر است و می‌تواند در ایجاد رونق اقتصادی، اشتغال و امکانات نیز برای ساکنین تأثیرگذار باشد، به نحوی که در هماهنگی کامل با تقدس شهر و ابنیه موجود شهرهای مذهبی، مطابقت داشته باشد. تطابق اقتصادی در نظام سلسله‌مراتبی فضایی در شهر باید همسو با بافت شهری باشد، تا بتواند بین مذهب، مسکن و اقتصاد تعادل برقرار نماید. پیدایش و شکل‌گیری شهر کربلا نشان می‌دهد، در سال‌های اخیر برنامه‌ریزی و طرح‌های شهری برای همسویی رشد شهر متناسب با وجود عنصر و شاخص اصلی به نام بارگاه و حرم امام حسین (ع) انجام نشده است. استفاده از طرح جامع مصوب شهر کربلا توانسته است تا حدودی به برخی از ابعاد و شاخص‌های شهر توجه نماید و با تأکید بر این عوامل روند توسعه شهر متناسب با اقلیم و شرایط موجود را پیشنهاد و طراحی نماید. روش تحقیق از نظر هدف کاربردی و از لحاظ روش و ماهیت «توصیفی-تحلیلی-تاریخی» است و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای، اسنادی و طرح‌های بالادست و استفاده از سیستم‌های جغرافیایی (GIS)، سنجش از دور و تفسیر نقشه‌های هوایی و ماهواره‌ای و با روش تجزیه و تحلیل SWOT به تحلیل قابلیت‌ها و چالش‌های توسعه کالبدی فضایی شهر پرداخته شده است و با رعایت سلسله‌مراتب فضایی، معابر و شناخت گره‌های شهری، چالش‌ها با استفاده از روش تجزیه و تحلیل SWOT شناسایی شود. نتایج به‌دست آمده نشان می‌دهد، اصلی‌ترین راهبرد توسعه شهر کربلا، بایستی مبتنی بر به-کارگیری برنامه‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی در بخش‌های مختلف شهر باشد و از این طریق بتوان، به توسعه کالبدی-فضایی مناسب که حاصل توسعه اقتصادی و اجتماعی شهر است، دست یافت و بهترین مسیر ارتباطی بین هسته مرکزی با سایر نقاط شهر برقرار ساخت.

واژگان کلیدی: توسعه فضایی، ابنیه مذهبی، اقلیم، شهر کربلا.

DOI: 10.30495/uf.2021.685738

Email: Rezvani.Aliasghar@yahoo.com

۱ - نویسنده مسئول: مسعود علی‌مردانی

مقدمه

در شکل‌گیری و ایجاد فضای کالبدی شهر سه عنصر «انسان»، «رفتار» و «کالبد» دخیل است. آنچه که در شکل شهر اسلامی مؤثر است، سه عنصر «جهان بینی توحیدی»، «اخلاق و رفتار اسلامی» و «عمل و ارتباط اسلامی با عالم» است و انطباق این سه عنصر با هم می‌تواند در شکوفایی شهر اسلامی مؤثر باشد (شفقی، ۱۳۷۸). بررسی روند توسعه شهر کربلا به عنوان یکی از مهمترین و مقدس‌ترین شهرهای شیعیان، خود نشانگر اهمیت بررسی موضوع است. همچنین روند این بررسی در طول زمان سبب پیدایش چالش‌های زیارتی شده است. تأثیر عناصر فوق در طراحی شهر اسلامی به سمت سیستمی از قوانین منطقی رفته و این امر باعث شده طرح‌های توسعه آن خشک و بی روح شود، (دهباشی و مزین، ۱۳۸۱) در صورتی که شهر و سکونتگاه‌های آن مبتنی بر قوانین اسلامی ساخته شود (شاهسوندی، ۱۳۷۶). مطالعات نشان می‌دهد که علی‌رغم اهمیت بالای این شهر، تا کنون مطالعاتی با این رویکرد در جهت برنامه‌ریزی بهینه برای آینده شهر مذکور انجام نشده است. همچنین اهمیت و ضرورت این پژوهش بر مبنای بررسی روند توسعه‌ای شهر کربلا با توجه به جایگاه این شهر در بین کشورهای اسلامی به ویژه کشورهای شیعی است. روند توسعه فضایی شهر هر چند که به پیروی از حرم امتداد داشته است، با توجه به موقعیت حرم مطهر امام حسین (ع) و تأثیر آن در توسعه و جذب جمعیت زیاد به شهر و عدم توانایی برنامه‌های توسعه شهری، سبب چالش‌های زیادی در طول زمان شده است. این مقاله به بررسی ویژگی‌های جغرافیایی و ساختار کالبدی - فضایی شهر و سیر تحولات شهر کربلا در دوره معاصر پرداخته است. هدف اصلی این پژوهش، تبیین تحولات کالبدی - فضایی شهر کربلا در دوره معاصر است.

روند توسعه شهر از آغاز انقلاب نوسنگی در حدود ۱۰۰۰۰ سال پیش تاکنون بوده است که در این روند، سه موج بزرگ شهری را پشت سر گذاشته: الف - موج اول: موجی است که حدود هزاره چهارم پیش از میلاد در بین‌النهرین (تمدن سومری)، مصر و سپس در هندوستان و چین پدید آمد که به دلیل افزایش تولیدات کشاورزی، نخستین شهرهای زراعی را بوجود آورد و با انباشت تولیدات، زمینه تقسیم کار و قشربندی اجتماعی و تشکیل دولت فراهم شد. ب - موج دوم: از نیمه قرن هجدهم تا اواخر قرن نوزدهم با انقلاب صنعتی و سیاسی در اروپا و آمریکا آغاز شد و شهرها براساس منطق سرمایه‌داری جدید و تکنولوژی پدید آمدند. این موج با محوریت مبادلات تجاری، اقتصادی شکل گرفت و باعث افزایش قدرت قدرتهای غربی شد. ج - موج سوم: پس از جنگ جهانی دوم بر اساس نظام دو قطبی (سوسیالیسم شرقی و سرمایه‌داری غربی) پدید آمد که محوریت اصلی آن بازار جهانی مبادلات اقتصادی و دولت‌های ملی و نهادهای فراملی که متکی بر اتحادیه‌هایی بودند پدید آمد و از سده بیست و یکم، این فرایند باعث از میان رفتن تدریجی سایر اشکال زیستی شد. (فکوهی، ۱۳۸۵)

در شکل‌گیری شهرهای اسلامی علاوه بر عنصر «انسان»، «رفتار» و «کالبد» به سه عنصر دیگر «جهان بینی توحیدی»، «اخلاق و رفتار اسلامی» و «عمل و ارتباط اسلامی با عالم» در شکل‌گیری آن سهیمند و انطباق آنها بهترین هماهنگی را در

ایجاد شهر اسلامی پدید می آورد و اجزای آن دارای پیام های فرهنگی باشد، چرا که هدف اسلام ایجاد محیطی برای تکامل انسان است که بتواند به سوی کمال صعود کند (شفقی، ۱۳۷۸).

با ظهور اسلام، فضای شهری با توجه به حفظ شخصیت انسان (ابن اعثم، ۱۳۹۳) که در آن مظاهر تمدن اسلامی نمود داشته و هر یک از اجزای شهر یادآور حضور خداوند است (باقری، ۱۳۸۶) و مبلغ و تجلی گاه توحید و وحدت جامعه بوده است. (نقی زاده، ۱۳۸۷) و برگرفته از قوانین متخذه از قرآن، سنت، فقه، اجتهاد و اجماع باشد تا شهری پایدار پدید آید. (رحیمی، ۱۳۹۰) طراحی شهر اسلامی باید توجه به سه نکته اساسی نماید؛ نخست: توجه به عملکرد صحیح و درست بناها، دوم: در کجا و در چه مکانی ساخته شود، سوم: در اجرای اجزای شهر، بایستی پیام فرهنگی داشته باشد و تزئین بنا جلوه گر جمال، احجام جلال و شیوه معماری آن تلفیق با مبانی اسلامی باشد (رحیمی، ۱۳۹۰).

علاوه بر عوامل طبیعی مانند اقلیم - مواد و مصالح ساختمانی و ... عوامل مصنوعی از جمله عوامل فیزیکی مانند تکنیک ساخت و ساز ابنیه و ... عوامل تأثیرگذار در بنیاد شهر اسلامی مانند قوانین منبعث از شریعت و فقه اسلامی (جابر دانش، ۱۳۸۹) باشد. به گفته بسیم حکیم بایستی دین اسلام در سطوح مختلف حیات اجتماعی از جمله امور ساختمانی ظهور کند و نظم و یکپارچگی را پدید آورد (حکیم، ۱۳۸۱). در شهرهای اسلامی عناصر اصلی با کمی تفاوت از لحاظ طراحی وجود داشته است از جمله ارگ و بارو: مجموعه ای از ساختمانها و تشکیلات حکومتی که در ارتباط فضایی با بازار و مسجد جامع که هر سه، ارکان اساسی شهر را تشکیل می دادند وجود داشت (نظریان، ۱۳۹۳). مسجد جامع: عنصر سیاسی شهرهای اسلامی که مرکز مذهبی سیاسی و پیوند دهنده مذهب با حکومت بود، مانند ارگ تبریز (دهقانی، ۱۳۷۳) در قلب تپنده شهر قرار می گرفت تا مسجد و مردم ارتباط حقیقی خود را پیدا کند (حمزه نجات و عربی، ۱۳۹۳). بازار: در شکل گیری شهرهای اسلامی عنصر اصلی اقتصادی بازار است و معمولاً به صورت خطی بوده است و از دروازه شهر آغاز تا به میانه شهری رسید و در پیرامون مسجد جامع و تا دروازه دیگر امتداد می یافت (سلطان زاده، ۱۳۶۲) و بازار به عنوان ستون فقرات شهر دوره اسلامی بوده است (حبیبی، ۱۳۸۴). مناطق مسکونی و محله ها: محلات در شهرهای ایرانی - اسلامی از وحدت جغرافیایی خاصی برخوردار بودند که شامل بن بست ها، کوچه ها، گذرگاهها بوده اند و عناصر عمومی همانند بازار، کاروانسرا و ... ویژگی خاص به بافت سنتی شهرها می دادند و تامین کننده نیازهای ساکنان محله بودند و در واقع هر محله زندگی مستقلی داشت. (پورجعفر، پورجعفر . صفدری، ۱۳۹۴). شبکه خیابانها: دسترسی های کوتاه و در مقیاس پیاده با نقش برجسته اجتماعی، پیچیدگی معابر بر طبع شرایط اقلیمی - آب و هوایی و امنیت شهری از ویژگی های بارز در ساختار شبکه ارتباطی محله های قدیمی بشمار می آید. (پورجعفر و اسماعیلیان، ۱۳۹۲) به طور کلی این سیر تحولات کالبدی فضایی شهر اسلامی، نمایانگر تغییر ساختار کالبدی فضایی شهرهای اسلامی در طی زمان، دستخوش تغییرات اساسی شد و هر چه به زمان جلوتر می رود، این تغییرات به وضوح مشخص می شود که یکی از دلایل تاثیرگذار و مهم نفوذ شیوه طراحی شهری غرب بر شهرهای اسلامی بوده است که به مرور ارتباط معنوی ساکنین را با مکان مذهبی کمرنگ و ارتباط مناسب کالبدی فضایی با روح عرفانی کمتر شده و از هویت مذهبی فاصله گرفته شده است.

پیشینه پژوهش

در زمینه ویژگی های شهرهای اسلامی و مذهبی پژوهش های متعددی انجام شده است که برخی از آنها به شرح زیر است.

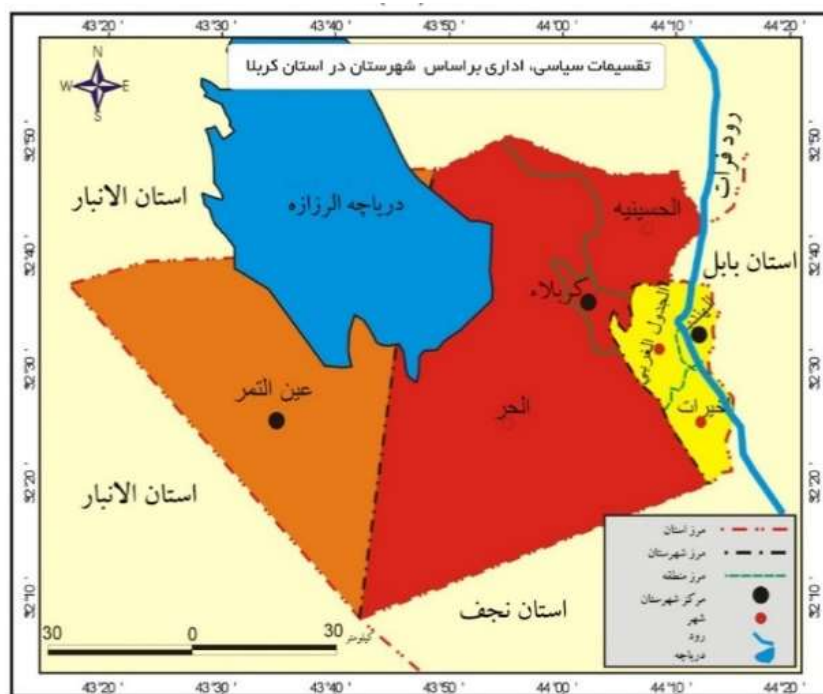
محمد رضا پورجعفر و همکاران (۱۳۹۴) مدعیند، شاخص هایی که توسط مسلمانان صاحب اندیشه در راستای دستیابی به شهری آرمانی - اسلامی از آموزه های دینی استخراج می شود؛ در مجموع دو دسته اند. برخی به طور مستقیم در برنامه ریزی و طراحی شهری قابل به کارگیری و برخی غیر مستقیم قابل بهره برداری است. و باید در طراحی شهر آرمانی - اسلامی، اصول دین، احکام و احادیث، برتصمیم سازی ها و تصمیم گیری ها حاکم باشند و در شاخص سازی باید به نیازهای حال برای جامعه اسلامی و گوهر خدای عقل (عقل جمعی اکثریت علماء و اهل اندیشه) توجه نمود و هر گونه تصمیمی در برنامه ریزی، طراحی و مدیریت شهری باید با موازین و اصول احکام دین مبین اسلام کاملاً هماهنگ باشد، پرداخته است.

احمد پور احمد و همکار (۱۳۸۹)، به بررسی ماهیت اجتماعی شهر اسلامی که بیانگر ویژگی های اجتماعی جوامع شهری در قلمرو حاکمیت دین اسلام و ارتباط آنها با آموزه های دینی اسلامی است پرداخته است. در این مقاله ویژگی های اجتماعی شهر اسلامی با شهر غربی مورد نظر ماکس وبر بررسی شده است. تأثیر آموزه های دینی بر رفتارهای فردی و اجتماعی مسلمانان در مناسبات اجتماعی ساکنان شهرها و ردیابی آنها برای شناخت مشابهت ها و تعریف برخی الگوهای رفتاری خاص برای ساکنان شهرهای اسلامی امکان پذیر است. از جمله تأکیدهای دین اسلام بر حفظ حجاب و تکلیف آن برای مردان و زنان نیز در شهرهای اسلامی موجب تفاوت هایی در فعالیتهای عمومی زنان و مردان و حضور آنها در فضاهای عمومی شهری شده و جدایی گزینی عرصه فعالیت زنان و مردان در شهرها نتیجه این مقررات دینی اسلامی است فضاهای عمومی در شهرهای اسلامی بر خلاف سایر شهرهای غیر اسلامی شامل مساجد و مکانهای دینی است که میزبان حضور عمومی ساکنان شهرها ست. پرداخته. رسول فرجام و همکاران (۱۳۹۰) اشاره به شرایط اجتماعی و اقتصادی شهر اسلامی و ساخت کالبدی متأثر از آن شرایط دارند و معتقدند که، از جمله بنیادی ترین تضادهایی که در شهرهای اسلامی و شهرهای هم عصر آن در دنیای غرب به ویژه اروپای غربی، حاکم وجود داشته و ماهیت شهر اسلامی را از درون متون و تعالیم اسلامی مورد واکاوی قرار داده است. وی معتقد است، شهر اسلامی ساخته شده باید تجلی گاه و یادآور ارزشهای اسلام باشد و فضای کالبدی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آن بایستی در عین پاسخگویی به نیازهای مادی شهروندان، آنها را بیشتر به سوی ارزشهای اسلامی هدایت نماید. (پیامبر اسلام در جامعه شهری، بعثت خویش را به جهانیان اعلام می دارند و برای این منظور شهر مکه را به عنوان " کانون توحید و مدینه را از طریق تنظیم یک سری قواعد، آن شهر را به عنوان نمادی از یک " اجتماع کامل اسلامی " معرفی می کند. به جرأت می توان بیان داشت که اسلام دینی است که در شهر ظهور می کند و استواری و رشد خویش را در شهرها می یابد. (پرداخته است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع کیفی و با راهبرد توصیفی و تحلیلی است که از نظر هدف کاربردی و از نظر ماهیت، تاریخی - توصیفی - تحلیلی است. روش گردآوری اطلاعات بر اساس روش کتابخانه‌ای، طرح‌های -بالا دستی، اسناد موجود در ستاد بازسازی عتبات عالیات کربلا و با استفاده از روش تجزیه و تحلیل SWOT، سیستم اطلاعات جغرافیایی (GIS) و سنجش از دور و تفسیر نقشه‌های هوایی و ماهواره‌ای در دوره معاصر است که در طول دوره‌های زمانی یادشده قابلیت‌ها و چالش‌ها توسعه شهری کربلا را مورد بررسی قرار داده است. در روش SWOT نقاط قوت، نقاط ضعف، فرصت‌ها و تهدیدهای موجود در روند توسعه کالبدی و فضایی شهر کربلا با توجه به مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است که در بخش بحث و یافته‌های پژوهش در قالب چندین جدول ارائه شده است و با تحلیل نهایی آن امکان ارزیابی وضعیت توسعه کالبدی و برنامه ریزی شهری در شهر کربلا با توجه به اماکن مذهبی و مقدس مهیا شده است.

محدوده محدود مورد مطالعه پژوهش شامل سرزمین عراق به طور عام و شهر مقدس کربلا با مرکزیت حرم مطهر امام حسین (ع) است که بدون تردید یکی از مهمترین و مقدسترین شهرهای مذهبی شیعیان جهان است که هر ساله پذیرای میلیون‌ها نفر زائر و گردشگر مذهبی است. شهر کربلا مرکز استان کربلا و مرکز شهرستان کربلا، در شمال شرقی استان قرار داشته و تقریباً در مرکز عراق قرار دارد (نقشه ۱) (ناصر، ۲۰۱۳).

نقشه (۱): موقعیت جغرافیایی شهر کربلا

منبع: وزارت شهرداریهای و کارهای عمومی، اداره کل برنامه ریزی شهری، بخش اداری نقشه استان کربلا، ۲۰۰۳ میلادی

یافته‌های پژوهش

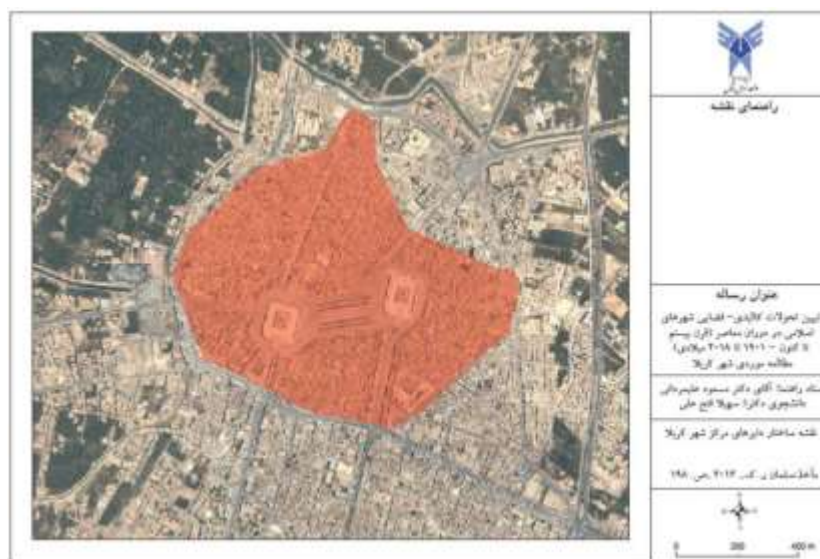
کربلا در صد کیلومتری شهر بغداد (پایتخت عراق) قرار دارد، دارای اقلیمی گرم در تابستان و اقلیمی معتدل در زمستان است و مرتفع‌ترین قسمت شهر مختص فضای حرمین شریفین و اطراف آن و پست‌ترین آن به بخش شرقی شهر یعنی جاده کربلا - طویریج که در نزدیکی رودخانه فرات است. نزدیکترین شهر به کربلا، شهر حله (مرکز استان بابل) در شرق و شهر مسیب در شمال شرقی قرار دارند.

مراحل توسعه شهر کربلا

مراحل رشد شهر را می‌توان به سه مرحله اساسی که تأثیر به‌سزایی در توسعه کالبدی فضایی شهر تقسیم کرد:

۱- مرحله پیدایش و رشد ارگانیک (۶۸۵ تا ۱۸۷۰ میلادی = ۱۲۰۰ سال)

این مرحله از طولانی‌ترین مراحل ریخت‌شناسی شهر است و شهر کربلا به سبب موقعیت جغرافیایی مهم خود، از زمان‌های دور دارای اهمیت بسیاری بوده، سرآغاز شکل‌گیری شهر کربلا به واقعه شهادت امام حسین (ع) در سال ۶۱ ه.ق بر می‌گردد. و پس از واقعه عاشورا، شهر شروع به گسترش نمود و هسته اولیه آن مرقد مطهر امام حسین (ع) بود و مرقد تبدیل به هسته‌ای اساسی شد که شهر در گرد آن به شکل خانه‌هایی کوچک و پراکنده رشد نمود. و پس از گذشت دو قرن شهر کوچکی در پیرامون حرمین شریفین شکل گرفت که هزاران سکنه را در خود جای داده بود. در زمان شاه اسماعیل صفوی بر عراق در سال ۹۱۴ ه.ق (۱۵۰۸م) وارد مرحله عمرانی جدیدی شد. و توسعه به شکل مدور در اطراف حرمین شریفین گسترش یافت. پس از سلطه عثمانی‌ها بر عراق در سال ۹۴۱ ه.ق (۱۵۳۵م) و در زمان سلطان سلیمان، با دستور وی کشیدن کانالی برای آبرسانی به شهر و مزارع بهره‌مند شد. و برای حفاظت شهر از تهاجم، ۶ دروازه در نظر گرفت شد. معابر و کوچه‌های تنگ و پیچ در پیچ بود که به شدت درون بافت شهر تنیده شده بودند. (سلیمان، ۲۰۱۳) (نقشه ۲).

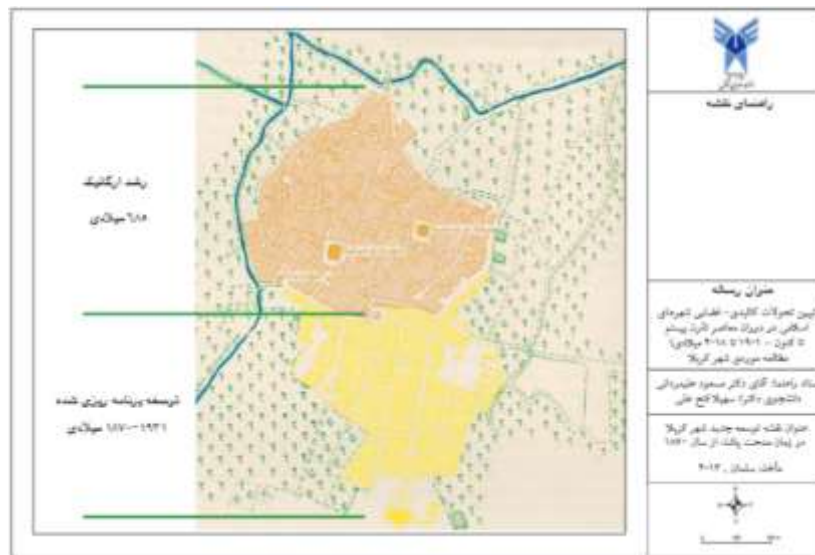

نقشه (۲): ساختار دایره‌ای مرکز شهر کربلا

مأخذ: سلیمان، ۲۰۱۳: ۱۹۸

۲- مرحله توسعه برنامه‌ریزی شده (۱۸۷۰ تا ۱۹۲۱ میلادی = ۵۰ سال)

در سال ۱۸۷۰ میلادی، کشور عراق تحت سلطه عثمانی بود، و شهر کربلا در زمان مدحت پاشا نخستین اصلاحات مدرن شهری و عمرانی را در شهر به اجرا گذاشتند. با ازبین بردن حصار جنوبی شهر، توسعه شهر در بخش جنوبی آغاز گردید و محله جدید (عباسیه) که پس از مدت کمی آن نیز به دو محله (عباسیه شرقی و عباسیه غربی) تقسیم شد و با این تغییر شهر به دو بخش قدیمی و جدید تبدیل شد. در سال ۱۸۸۰ میلادی، طرح خیابان‌ها، بخش‌ها و محله‌ها شهر تصویب شد. این طرح الهام گرفته از شهرهای اروپایی بود. در این دوران حصار، احاطه شده شهر به ویژه بخش‌های جنوبی و جنوب غربی به دستور مدحت پاشا تخریب شد، که این اقدام در راستای کاهش ازدحام و تراکم شهری بود. این اقدامات سبب توسعه شهر به بخش‌های جنوبی گردید و محله‌های جدیدی به شهر اضافه نمود و مورفولوژی شهر به مرحله جدیدی از تکامل شهری با احداث خیابان‌های عریض، امکانات خدماتی جدید و تراکم مناسب مسکونی را تغییر یافت. در سال ۱۹۱۶ میلادی خیابان قبله «العباس» از صحن تا شهر کشیده شد و نخستین خیابان مستقیمی بود که در مرکز قدیمی شهر وجود داشت و به بخش جدید شهر که دارای شبکه شطرنجی بود متصل می‌شد. (سلمان، ۲۰۱۳) (نقشه ۳).

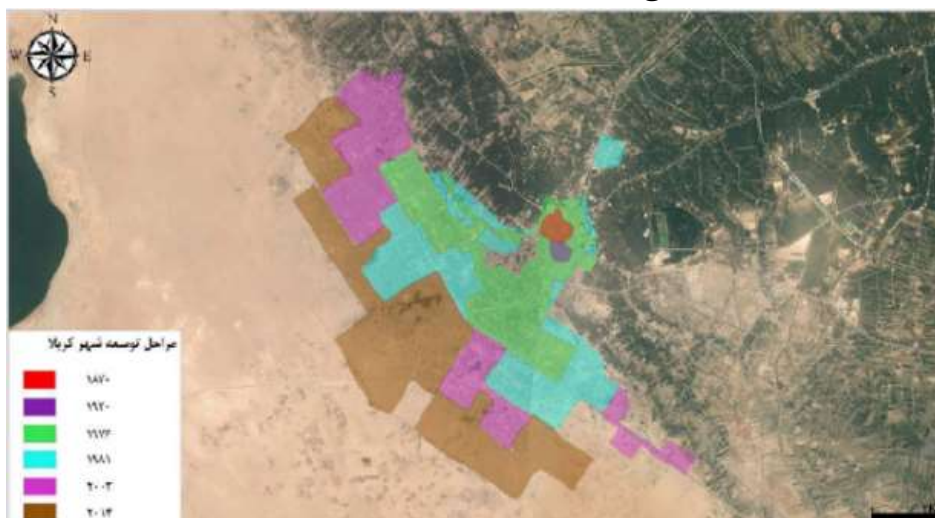
نقشه (۳): توسعه جدید شهر کربلا در زمان مدحت پاشا (از سال ۱۸۷۰)

مأخذ: سلمان، ۲۰۱۳: ۱۹۰

۳- مرحله بلوغ و کمال (۱۹۲۱ میلادی تا امروز = ۹۷ سال)

این مرحله نیز از جمله مراحل مهم برای حیات شهر، ساکنان و خدماتش است. در این مرحله شهر به لحاظ برنامه‌ریزی و عمرانی به تکامل رسیده و خدمات عمومی و برنامه‌ریزی آن مورد توجه خاصی قرار گرفتند. با استقلال عراق و تشکیل دولت جدید در سال ۱۹۲۱ ورود عناصر معماری غربی، به خصوص در بناهای ساخته شده در خارج محدوده قدیم شهر، رواج یافت. در سال ۱۹۲۳ م شاخه‌ای از خط راه‌آهن بغداد-بصره، به طول ۳۸/۵ کیلومتر که به سمت «سده الهندی» می‌رفت، به شهر کربلا کشیده شد. ایستگاه قطار در جنوب شهر قرار گرفت و خود تبدیل به عامل جدیدی برای توسعه شهر و گسترش بیشتر به سمت جنوب گردید. بدین ترتیب، رشد جمعیت و توسعه محلات مسکونی سرعت یافت. در بازه

دهه ۱۹۷۰م دارای ویژگی‌هایی متمایز از مراحل قدیمی است و با رشد سریع و توسعه گسترده‌ای، شامل محلات مسکونی شناخته می‌شود. و توسعه شهر به سمت جنوب شرقی و شمال غربی ادامه یافت که محورهای اصلی رشد شهر تا به امروز هستند. (سلمان، ۲۰۱۳) با استفاده از طرح جامع مصوب شهر کربلا که توسط شرکت دیوان تدوین شده است (شکل ۱)

شکل (۱): مراحل توسعه شهر کربلا تا سال ۲۰۱۴ میلادی

مأخذ: سلمان، ۲۰۱۳

نتایج به دست آمده وضعیت کالبدی شهر کربلا در دوره معاصر با روش تجزیه تحلیل SWOT را به شرح زیر می‌توان

بیان کرد:

- پیش‌بینی نقاطی از شهر به منظور بازسازی وقایع تاریخی - مذهبی
- محدودیت ارتفاعی ساختمان‌ها اطراف حرم نسبت به حرم
- نمادپردازی در محورهای منتهی به حرمین
- نصب بیلبوردهای تقویم تاریخ در شهر جهت یادآوری زمان‌های واجد ارزش تاریخی - مذهبی همراه با تصاویر
- آموزش کودکان و نوجوانان از طریق بازسازی وقایع در کانون‌های مذهبی و حسینیه‌ها
- نشانه‌گذاری مسیر حرکت کاروان حضرت به همراه نماد پردازی‌ها مرتبط با هر منزل (جداول SWOT شماره:

(۱،۲،۳،۴)

این راهبرد می‌تواند متناسب با ایام مذهبی مختلف رنگ و بوی متناسب به خود را بگیرد و از آنجایی که در شهر و زندگی شهروندان همواره در محضر حرمین و متأثر از حضور زائران نباشد، این نماد پردازی‌ها و اقدامات در مسیرهای منتهی به حرمین از ابتدای ورود به شهر تا حرم جلوه‌ای بیشتری دارد که همان زمینه‌سازی و مقدمه چینی به جهت حضور در محضر امام را فراهم آورد.

جدول (۱): عوامل گردشگری SWOT

عوامل	سازنده	مخرب
گردشگری	نقاط قوت S	نقاط ضعف W
	<p>۱- حرم امام حسین (ع) و حرم مطهر امام عباس (علیه السلام)</p> <p>۲- مقبره های افراد سرشناس مذهبی و علمی</p> <p>۳- آثار تاریخی و بناهای قدیمی ارزشمند</p> <p>۴- مساجد تاریخی که از نظر معماری و فرهنگی از اهمیت بالایی برخوردار هستند.</p> <p>۵- کتابخانه های تخصصی عمومی</p>	<p>۱- کاهش دید آثار و بقایای مذهبی به دلیل ساخت و سازهای نوین در نقاط شهری</p> <p>۲- بی توجهی و عدم نگهداری برخی از بناهای تاریخی و فرسودگی و انهدام آنها.</p> <p>۳- عدم امکانات خدمات رفاهی مناسب</p>
کالبدی	فرصت O	تهدید T
	<p>۱- حضور زائرین و گردشگران مذهبی و ایجاد درآمدزایی مناسبی</p> <p>۲- ایجاد مشاغل گردشگری در زمان های خاص</p> <p>۳- ایجاد سرمایه گذاری و رونق اقتصادی</p>	<p>۱- از بین رفتن فرهنگ سنتی و بومی</p> <p>۲- عدم توجه به نگهداری بناها به دلیل هجوم جمعیت</p> <p>۳- بی توجهی مسئولین نسبت به امنیت گردشگران</p> <p>۴- حوادث جمعی زائران</p> <p>۵- کاهش گردشگران غیر مذهبی</p>

جدول (۲): عوامل کالبدی (SWOT)

عوامل	سازنده	مخرب
کالبدی	نقاط قوت S	نقاط ضعف W
	<p>توسعه فضایی شهر به تبعیت از وجود حرم مطهر</p> <p>منطقه بین دو حرم مطهر باعث تقویت ارتباط بینایی بین دو حرم مطهر شده و یک محور بصری غالب در شهر قدیمی ایجاد می کند.</p> <p>وجود بناهای با ارزش تاریخی و قدیمی</p> <p>وجود بناهای یک طبقه و کوتاه در هسته اولیه و قدیمی شهر</p> <p>هماهنگی بافت شهری منسجم با تبعیت از مساجد و مرقد مطهر</p> <p>گسترش الگوی خیابانی شهر پویا.</p>	<p>پایین بودن کیفیت بافت تاریخی شهری و محلات قدیمی.</p> <p>تخریب کامل بناهای قدیمی و فرسوده در اطراف حرم و تمام نقاط شهر کمبود زمین در شهر</p> <p>ساخت بناهای چند طبقه بدون توجه به معماری سنتی و بومی</p> <p>وجود معابر تنگ و باریک در بافت های قدیمی</p> <p>عدم توجه به ضوابط معماری در ساخت و سازهای جدید</p> <p>تراکم جمعیتی بالا در مراکز قدیمی و اطراف حرم مطهر</p> <p>عدم تعداد پارکینگ مناسب در مرکز شهر</p> <p>وجود اتومبیل های تصادفی در پارک مرکز شهر</p> <p>دید بصری نامناسب به دلیل استفاده از شبکه های خطوط ارتباطی و کابل های فشار قوی</p>
کالبدی	فرصت O	تهدید T
	<p>- حذف فاصل بین دو زیارتگاه به منظور توسعه آتی شهر</p> <p>- اجرای پروژه فرودگاه های کربلا و توسعه زیر ساخت های حمل و نقل درون شهری و برون شهری</p> <p>- احیاء و باززنده سازی شهر و الگوی منسجم شهری</p>	<p>- از بین رفتن بافت قدیم شهری به دلیل ساخت و سازهای غیر اصولی.</p> <p>- از بین رفتن عناصر شهری</p> <p>- گسترش فضایی شهر به صورت پراکنده</p>

جدول (۳): عوامل اقلیم و محیط زیست (SWOT)

عوامل	سازنده	بیرونی مخرب
اقلیم و محیط زیست	نقاط قوت S	نقاط ضعف W
	پایداری محیط به دلیل عدم استفاده از اتومبیل در معابر سایه اندازی دیوارها در کوچه‌های قدیمی برای عابران پیاده عدم وجود کارخانه‌های صنعتی در مرکز شهر وجود رودخانه الحسینیه به عنوان یک عامل خنک کننده هوا.	کمبود فضای سبز و پارک در بافت قدیمی. دپو زباله در خیابان و معابر شهر جهت جمع آوری دپو نخاله ها در سطح شهر پرتاب زباله در رودخانه الحسینیه. وجود آلودگی ها و آلایندهای شهری فرسودگی شبکه فاضلاب شهری
اقتصادی و اجتماعی	فرصت O	تهدید T
	وجود باغ‌های متعدد در قسمت شمالی شهر استفاده از اصول محیط زیست پایدار در معماری شهری اجرای طرح فضای سبز در شمال شهر به منظور کنترل طوفان‌های شهری وجود منابع آب زیر زمینی پوشش گیاهی	جهت وزش باد کمبود منابع آب در شهر وجود ریز گردها و طوفان‌های شن عدم استفاده از پوشش گیاهی متناسب با اقلیم شهر عدم رعایت بهداشت و افزایش شیوع بیماری در زمان برگزاری مناسبت ها آلودگی آب آشامیدنی ازدحام ترافیک.

جدول (۴): عوامل اقتصادی و اجتماعی (SWOT)

عوامل	سازنده	مخرب
اقتصادی و اجتماعی	نقاط قوت S	نقاط ضعف W
	روابط اجتماعی محکم بین ساکنین پایین بودن نرخ بیکاری وجود ساکنان محلی. حفظ خاطرات و روابط اجتماعی. تنوع اقتصادی و تجاری در مجموعه‌های قدیمی شهر رونق تجارت در بخش جنوب شهر دسترسی آسان و راحت به دلیل محور حرم مطهر و مقبره‌های اطراف آن استفاده از خانه‌های بومی به عنوان اقامتگاه زائران	میانگین بالای بی سوادی زنان و مردان. تحرك اجتماعی بالا. تغییر کاربری مسکونی به تجاری در مراکز قدیمی افزایش اجاره مسکن در زمان‌های حضور گردشگران و زائران وضعیت ناپایدار سیاسی
اقتصادی و اجتماعی	فرصت O	تهدید T
	- بالا بودن حس تعلق خاطر به شهر و محله - افزایش رشد جمعیت شهر و توسعه شهر. - رونق بازار اقتصادی در مناسبت ها و کاهش بیکاری - ثبات و ارتقای امنیتی در شهر، به افزایش سرمایه گذاری	- رشد بالای مهاجرت - عدم نظم در محلات قدیمی خصوصاً در اطراف حرم - حضور بی رویه جمعیت گردشگران و زائران در مناسبت‌های مختلف و آشفتنگی در محلات شهر

می انجامد	- ارتقاء امنیت در شهر در زمان مناسبت های اسلامی کاهش می یابد
- افزایش تعداد بازدید کنندگان فعالیتهای تجاری در شهر	- آلودگی محیط زیست
قدیمی	- تغییرات دموگرافیک. (جمعیتی)
- توسعه کربلا و اثرات مثبت آن در شهرهای اطراف	- مشکلات سیاسی و عدم ثبات امنیتی مانع جذب سرمایه گذاری

اعداد از ۱ تا ۳ به ترتیب اهمیت عوامل به هر کدام از مقوله های مذکور داده شده و در انتها جمع بندی عوامل ارائه می شود

جدول (۵): مقوله های توسعه راهبردی شهر کربلا

عوامل تشکیل دهنده توسعه کالبدی	فرصت- تهدید	عوامل گردشگری	عوامل کالبدی	عوامل اقلیمی و زیست- محیطی	عوامل اقتصادی و اجتماعی	جمع امتیازات
مقوله اول توسعه کالبدی	فرصت‌ها	۳	۳	۱	۳	۱۰
مقوله دوم توسعه اقتصادی و اجتماعی	تهدیدها	۱	۱	۳	۱	۶
مقوله سوم توسعه زیست‌محیطی	فرصت‌ها	۳	۳	۲	۳	۱۱
	تهدیدها	۲	۲	۲	۱	۷
	فرصت‌ها	۳	۱	۱	۱	۶
	تهدیدها	۲	۳	۳	۳	۱۱

بحث و نتیجه گیری

آن چه از سیر تحولات جغرافیای تاریخی و سیاسی شهر کربلا به دست آمده، نشان دهنده تغییر و تحولات کمی و کیفی شهر نشأت گرفته از مسائل تاریخی و مذهبی شهر می‌باشد که فرهنگ بومی مردم در این تحولات اثر گذاری بسیاری داشته است. نفوذ مهندسی و معماری غربی در طراحی و توسعه شهر کربلا به خوبی مشاهده و هویت مذهبی شهر را به مرور زمان دست خوش تغییراتی نموده است. این تغییر و تحول به سابقه برنامه‌ریزی شهری در کربلا بر می‌گردد، شهر در اولین مرحله توسعه که طولانی‌ترین مرحله توسعه است (طی سالهای ۶۸۵-۱۸۷۰ میلادی)، شهر پس از ایجاد مرقد مطهر امام حسین (ع) بوجود آمد و پس از واقعه عاشورا شروع به گسترش نمود و حرم هسته اصلی شهر گردید در زمان حکومت شاه اسماعیل صفوی فعالیتهای عمرانی شهر وارد مرحله جدیدی گردید و شهر به شکل نیم‌دایره در اطراف حرمین شریفین گسترش یافت، در زمان سلطان سلیمان (عثمانی) کانال آبرسانی به شهر و مزارع ایجاد گردید و شهر دارای ۶ دروازه بود. در مرحله دوم توسعه (طی سالهای ۱۸۷۰-۱۹۲۱ میلادی) والی حکومت عثمانی نخستین اصلاحات مدرن شهری را در کربلا اجرا نمود. در سال ۱۸۷۰ با اصلاحات عمرانی شهر به دستور مدحت پاشا توسعه شهر در بخش جنوبی آغاز شود و محله‌های جدیدی بوجود آید. که این توسعه باعث گردید شهر به دو بخش قدیمی و جدید تقسیم شود. در مرحله سوم توسعه (طی سالهای ۱۹۲۱-۲۰۱۸ میلادی) برنامه‌های توسعه عمرانی شهر تکامل یافت و شکل جدیدی پیدا کرد پس از استقلال عراق (سال ۱۹۲۱ میلادی) از زیر سلطه عثمانی و ایتالیایی‌ها، و عناصر معماری غربی در خارج از محدوده قدیمی شهر رواج یافت و مناطق جدید با خیابانهای پهن و خط راه آهن و استقرار ایستگاه قطار در جنوب شهر از جمله عوامل توسعه شهر به سمت جنوب گردید و در سال ۱۹۷۰ میلادی با افزایش جمعیت، رونق اقتصادی، تجارت و گردشگری به وقوع پیوست و توسعه شهر به سمت جنوب شرقی و شمال غربی ادامه یافت و محلات جدیدی بوجود آمد. شهر کربلا در خلال مراحل تاریخی ذکر شده، شاهد تهیه تعدادی طرحهای توسعه شهری و عمرانی بوده است که نقش مهمی در زندگی شهری و تغییرات کالبدی شهر داشته‌اند. آخرین طرح جامع که سند فرادستی تمامی پروژه‌های امروزه شهر کربلا و روند توسعه کالبدی شهر محسوب می‌شود. طرح جامع که در سال ۲۰۰۹ میلادی با افق سال ۲۰۳۰ میلادی تهیه گردید. هدف از تهیه آن، توزیع مجدد کاربری‌های شهری بر اساس نیازمندیهای کنونی و آتی از سویی و توزیع مجدد جمعیت ساکن در حال رشد از سوی دیگر

می باشد. مطالعات طرح، جمعیت را برای سال ۲۰۲۲ میلادی حدود ۱,۰۷۸,۲۵۲ نفر و برای سال ۲۰۳۰ میلادی ۱,۴۹۱,۴۳۷ نفر پیش بینی کرده است. در این طرح جامع، پیشنهاد شده است بایستی حدود ۳۷ درصد از مساحت مورد نیاز، برای توسعه شهر در نظر گرفته شود. (سلمان، ۲۰۱۳). و این توسعه شهر را به شکل زاویه قائم در آورده است. حال با توجه به جداول پنج گانه فوق می باید سناریوهای راهبردهای توسعه را بر مبنای جداول SWOT شکل داد و بینیم کدامیک از سناریوهای مذکور برای راهبرد توسعه شهر کربلا مناسب است. در این حالت باید به هر کدام از عوامل مذکور ضریب اهمیت داد و در یک جدول آورد.

با توجه به نتایج بدست آمده از جدول مذکور می توان چنین استنتاج نمود که مقوله دوم جدول مذکور بالاترین نمود را بر اساس عوامل ذیمدخل در جداول پنج گانه SWOT بدست آورده و به عبارت بهتر اصلی ترین راهبرد توسعه شهر کربلا می باید مبتنی بر بکارگیری برنامه های توسعه اقتصادی و اجتماعی در بخش های مختلف شهر مذکور باشد. از این طریق می توان به توسعه کالبدی که حاصل و نتیجه توسعه اقتصادی و اجتماعی شهر می شود دست یافت. علاوه بر آن مقوله سوم که مسائل مبتلا به زیست محیطی شهر مذکور است در درجه سوم اهمیت قرار دارد و فرصتهای اندکی را برای مسئولین شهری فراهم می نماید. همچنین هر برنامه توسعه ای که تدوین می شود می باید مبتنی بر اطلاعات دقیق و به روز باشد تا بتوان به نتایج مورد انتظار از آنها دست یافت.

یکی از راهکارهایی که می تواند تأثیر گذار باشد؛ تغییر در شیوه طراحی و معماری شهرهای اسلامی با شهرهای دیگر دانست. که موجبات معنوی، عبودیت و امنیت را برای ساکنین بیشتر ایجاد کند. ایجاد فضای معنوی برای زیارت و آسایش روحی و حضور قلب زائران برای انجام فرایض عبادی، تامین خدمات مورد نیاز زائران از ملل و اقوام مختلف در ایام سال مخصوصاً در ایام خاص باشد. راهبردهایی که می توان در زمینه های مختلف توسعه شهر کربلا ارائه نمود به شرح زیر است:

- **راهبردهای کالبدی:** ساماندهی سیمای بصری حوزه فراگیر و تعیین محدودیت‌های ارتفاعی ساختمانها، مشخص نموده محورهای منتهی به حرم با هدف ایجاد سلسله مراتب کالبدی- معنوی و آمادگی زائرین برای تشرف، پیوستگی کالبدی- کارکردی بافت حرم با محدوده محلات قدیم، ساماندهی و احیای پتانسیل‌های فضای طبیعی پیرامون نهرالحسینیه و نهرالهندیه، طراحی سیستم شبکه ارتباطی مناسب با بافت‌های ارزشمند تاریخی، تنظیم عرض معابر و مداخله در طرح توسعه به نحوی که در ایام خاص از کارایی مناسبی برخوردار باشند، توسعه مناسب شبکه‌های تاسیسات شهری، بازسازی دروازه‌های مهم تاریخی در محل واقعی با هدف معرفی هویت تاریخی مرکز قدیم شهر و ایجاد گالری سیر تاریخ شهر و حرم.

- **راهبردهای اقلیمی و محیط زیست:** ایجاد کمربند سبز اطراف شهر و گسترش فضای سبز درون شهر، کنترل فعالیت‌های عمرانی و منابع ساکن تولید گرد و غبار مدیریت صحیح منابع آب و خاک، ایجاد بادشکن‌ها در مسیر باد

- **راهبردهای اقتصادی و جمعیتی:** پیش‌بینی تعیین جمعیت بهره‌بردار خدمات بر حسب ماهیت خاص زیارتی در ایام مختلف، مناسب سازی ارائه خدمات در اماکن پر جمعیت، توجه به نیازهای خاص گروه‌های مختلف سنی، جنسی و... از جمله تفریح، خدمات درمانی، سرویس‌های رفت و آمد، توسعه و تجهیز مراکز درمانی و پزشکی

- **راهبردهای گردشگری:** با توجه به بالا بودن سطح آبهای زیرزمینی مکان‌یابی هتل‌ها دقت بسیاری گردد، ساماندهی هتل‌ها و مکان‌های اقامتی در اطراف کمربند پیاده و اطراف باغ‌راه‌های منتهی به حرم، دسترسی هتل‌ها به پارکینگ از زیر طراحی سیستم اطلاع‌رسانی ساده و خوانا برای گروه‌های مختلف زائرین.

منابع

- ۱) ابن‌اعثم کوفی، م.ع (۱۳۹۳) الفتوح، محمدبن‌احمد مستوفی هروی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ پنجم
- ۲) باقری، ا.ا (۱۳۸۶)، نظریه‌هایی درباره شهرهای قلمرو فرهنگ اسلامی، نشر امیرکبیر، چاپ اول.
- ۳) بسیم سلیم، ح (۱۳۸۱)، شهرهای عربی - اسلامی: اصول شهرسازی و ساختمانی، نشر طبع و نشر.
- ۴) پورجعفر، م. م. ر؛ پورجعفر، ع (۱۳۹۲)، الگوی پیشنهادی محله با مرکزیت مسجد و فضاهای عمومی مورد نیاز در شهر ایرانی- اسلامی، تهران، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، سال سوم، شماره ۱۰.
- ۵) پورجعفر، م. م. ر؛ پورجعفر، ع؛ صفدری، س (۱۳۹۴)، انواع شهر اسلامی و اشاراتی به نحوه شاخص سازی در راستای شهری آرمانی- اسلامی، نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی، دوره ۳، شماره ۳ ..
- ۶) دانش، ج (۱۳۸۹)، مبانی شکل‌گیری و اصول سازمان‌یابی کالبدی شهراسلامی، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی- اسلامی، شماره اول.
- ۷) دهباشی، م (۱۳۸۱)، فردگرایی و گسیختگی زمینه فکری (از اندیشه تا اجرا) مجموعه چکیده مقاله کنفرانس مدیریت فضای شهری، شیراز.
- ۸) رحیمی، ح (۱۳۹۰)، در جستجوی شهر اسلامی پایدار، نشریه پیک نور، دوره پنجم، شماره دوم.
- ۹) سلطان‌زاده، ح (۱۳۶۲)، روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، انتشارات آگاه، تهران.

- ۱۰) سلمان، ر. ک. (۲۰۱۳)، مورفولوژیة مدینة کربلاء. الباحت، ۱۸۷-۲۰۷.
- ۱۱) شاهسوندی، ش (۱۳۷۶). بررسی ارزش ها در آرمان شهر اسلامی، مجموعه خلاصه مقالات همایش مدیریت فضای شهری.
- ۱۲) شفق، سی (۱۳۷۸)، جزوه جغرافیای شهرهای ایران، جزوه کارشناسی دوم، دانشگاه اصفهان.
- ۱۳) فکوهی، نر (۱۳۸۵)، انسان شناسی شهری، نشرنی، چاپ سوم، تهران.
- ۱۴) نظریان، ا (۱۳۹۳)، پویایی نظام شهری ایران، نشر مبتکران، تهران.
- ۱۵) نقی زاده، م (۱۳۸۳)، بارزه های شهر و معماری اسلامی، نشریه نامه فرهنگستان علوم، شماره ۲۷ و ۲۸.
- ۱۶) نقی زاده، م (۱۳۸۷). شهر و معماری اسلامی، تهران، انتشارات مانی، تهران
- ۱۷) نقی زاده، م (۱۳۹۰)، شهر آرمانی اسلام یا فضای حیات طیبه، نشر شهر.
- ۱۸) نقی زاده، م (۱۳۹۲)، شهر اسلامی و روش بهره گیری از متون مقدس، ماهنامه تخصصی کتاب ماه هنر، ۱۷۷.

**Assessing the Capabilities and Challenges of Physical-Spatial
Development of Religious City
(Case Study: Karbala in the Contemporary Period)**

Sohela Fathali· Department of Geography and Urban Planing, Tehran North Branch, Azad University of Trhran, Trhran, Iran.

Masoud Alimardani¹· Department of Urban Planning, Tarbiat Dabir Shahid Rajaei University, Tehran, Iran.

Alireza Estelaji· Department of Geography, Yadegar Imam Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Saeed Piri· Department of Architecture, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Received: 26 June 2021

Accepted: 16 Septembet 2021

Abstract

A city grows physically-spatially with the aim of creating an environment with a beautiful, familiar and legible identity. In religious cities, in addition to these goals, the approach of providing services to pilgrims and religious tourists can be effective in the economic growth of the city. This approach can provide economic and job prosperity and other facilities for residents in a way that they will be in perfect harmony with the sanctity and the existing building of religious cities. Economic adaptation in the spatial hierarchical system in the city must be in line with the urban context in order to be able to balance religion, housing and the economy. The emergence and formation of Karbala city shows that in recent years, urban planning and plans to align the growth of the city in accordance with the main element and index, called the Court and Shrine of Imam Hussein (peace be upon him) has not been done. The use of the approved master plan of Karbala city has been able to pay partly attention to some dimensions and indicators of the city; and by emphasizing these factors can propose and design the development process of the city in accordance with the existing climate and conditions. The research method is applied in terms of purpose and "descriptive-analytical-historical" in terms of method and nature. Capabilities and challenges of spatial physical development of the city have been analyzed by Using library resources, documents, upstream plans, using geographical systems (GIS), remote sensing and interpretation of aerial and satellite maps and SWOT analysis method. Challenges have been identified using SWOT analysis method by observing the spatial hierarchy, passages and recognizing urban nodes. The results show that the main development strategy of Karbala city should be based on the application of economic and social development programs in different parts of the city. Through this, a suitable physical-spatial development that is the result of economic and social development of the city can be achieved and the best communication route between the central core and other parts of the city is established.

Keywords: Spatial Development· Religious Buildings· Climate· City of Karbala

¹ - Corresponding Author, Email: _Ma_Alimardani@yahoo.com